

Vznik Toužimi

Horní povodí říčky Střely, tvořící území historického Toužimska, nebylo až do raného středověku, alespoň podle současného stavu archeologických poznatků, trvale osídleno. Na úsvitu českých dějin mělo patřit ke kmenovému území staročeských Lúčanů. Tehdy ještě neosídleným a pralesem porostlým krajem měly procházet dvě obchodní stezky, z nichž jedna měla spojovat severní a jihozápadní, druhá střední a severozápadní Čechy. Jejich existence však není na území Toužimska věrohodně doložena.

Drsné podnebí, vyšší nadmořská výška, neúrodná půda a značná odlehlost tohoto území ležícího na pomezí tehdejšího českého státu naše předky k jeho trvalému osídlení příliš nelákala. Ke změně došlo až během tzv. vnitřní kolonizace. Někdy v 2. pol. 12. stol. získává horní povodí Střely, ležící na západním okraji přemyslovského loveckého hvozdu, jihočeský velmož Jiří z Milevska, který snad již tehdy ve zdejší kraji držel ves Trhonín, dnešní Trhomné (13 km jihovýchodně od Toužimi), jak to dokládá listina, která je falzem ze 13. století, datovaná k roku 1183.

Jiří z Milevska patřil mezi přední členy panovnické družiny, rodící se pozemkové šlechty, a výše uvedené území získal zřejmě jako výsluhu od některého z Přemyslovců. Jiří byl současníkem a zřejmě i přítelem jiného významného velmože, západočeského Hroznaty, který následoval Jiřího příkladu a v r. 1197 rovněž založil u svého sídla v Teplé premonstrátský klášter. V roce 1197 je Jiří uveden mezi svědky na Hroznatově závěti - zakládací listině premonstrátské kanonie v Teplé.

Ke kolonizaci čili osídlení tehdy zřejmě ještě panenského území Jiří z Milevska povolal své jihočeské poddané, kteří vymýtili zdejší bukový a dubový prales, založili první lány polí, pastviny a na příhodných místech své první osady. Že šlo skutečně o českou, domácí kolonizaci dokládají nejlépe zdejší zeměpisná jména, z nichž většina přežila i pozdější germanizaci, když je německé obyvatelstvo přejalo do němčiny. Jméno Toužim se pak změnilo na Theusing, Kosmová na "Kossmaul", Kojšovice na "Goschowitz", pole K lesu na "classa", Táhlé na "tohla", Dolské na "dolskhy" atd. O slovanském původu většiny vesnických sídel na Toužimsku může do jisté míry vypovídat i jejich urbanistické řešení. Téměř ve všech případech se jedná o tzv. okrouhlíce, urbanistický typ vesnického sídla s radiálně uspořádanou pluzinou a zástavbou sevřenou kolem okrouhlé návsi, typ, který bývá spjatý se slovanskou kolonizací.

Správou nově získaného majetku pověřil Jiří správce - kastelána či vilika. Ten se zřejmě usídlil na dvorci, který byl později nazván T ú ž i m, snad podle jakéhosi Túžima, patrně prvního správce panství (Túžim je staročeské osobní jméno a znamená "vytoužený"). Tak je alespoň vysvětlován původ zeměpisného jména Toužim. Existenci tohoto dvorce v Toužimi však nelze, alespoň zatím, nijak věrohodně doložit. Předpokládá se, že mohl stát někde na území dnešního areálu zámku. Pravděpodobně byl ještě vybudován ze dřeva a sestával asi z nějaké obytné stavby (obydlí správce), hospodářských a provozních staveb (sýpky, stáje, chléva) a patrně i nějakého opevnění (zřejmě jen kúlové hradby a možná i příkopu). Při dvorci nelze vyloučit vznik malé osady s chatami osadníků sloužících na dvorci.

Příchod Milevských premonstrátů - Založení proboštví

V neklidných dobách bratrovražedných mocenských bojů mezi Přemyslovci se Jiří z Milevska rozhodl svůj rozsáhlý majetek zabezpečit autoritou církevní instituce a proto někdy v l. 1184-85 zakládá u svého sídla při kostele sv. Jiljí klášter, který osazuje premonstrátskými řeholníky ze Želiva, jimž pak své majetky včetně Toužimska před r. 1187 svěřil a později i odkázal. Prvním opatem nově vzniklé kanonie se v r. 1187 stal Jarloch (Gerlach), autor Letopisů, latinsky psané kroniky, která popisuje české dějiny v l. 1167-98 a mimo jiné obsahuje i cenné zmínky o Jiřím z Milevska.

Řád premonstrátů založil sv. Norbert z Xanten v r. 1120 jako řeholní společenství kněží, kanovníků, řídící se řeholí sv. Augustina. Členové řádu žili v uzavřené komunitě odříkavým způsobem života, fyzickou prací, službou Bohu a později také službou mezi laiky, věnovali se tedy i duchovní správě. První premonstrátský klášter - kanonie - vznikl ve francouzském Prémontré (odtud dostal řád své jméno). Do Čech, na Strahov, přicházejí premonstráti z kanonie v porýnském Steinfeldu v letech 1143-44.

Jestliže Jiří z Milevska kolonizaci Toužimska zahájil, pak milevští premonstráti ji za pomoci svých jihočeských poddaných dále rozvinuli a úspěšně dokončili, k čemuž mimo jiné využili nejnovějších hospodářských poznatků, které získávali pravidelnými kontakty s kanoniemi ve vyspělejší západní Evropě.

Premonstráti zahájili v Milevsku výstavbu románského kláštera a brzy po svém příchodu na Toužimsko také začali budovat na místě dnešního toužimského zámku kostel a při něm své proboštví, středisko politické, hospodářské i duchovní správy toužimského klášterního panství.

Podle místní tradice bylo proboštství založeno na místě jakéhosi opevnění, snad na základech předpokládaného Tůžimova dvorce, který mohl nedlouho před tím zaniknout, snad v důsledku nějakých válečných událostí. Celkovou stavební podobu proboštství dosud neznáme. Určitě zde stál farní proboštský kostel sv. Jana Křtitele (jeho přesná poloha není zatím známa, byl zbořen někdy po r. 1607) s pohřebištěm (je doloženo nálezy hrobů na nádvoří zámeckého pivovaru v roce 1912). Při něm stálo obydlí probošta - palác nebo obytná věž (tato masivní zděná stavba se později stala jádrem Janova hradu, nyní Horního zámku). Dále zde vyrostl hospodářský dvůr s obytnými a provozními stavbami (sýpka, stáje, chlévy). O existenci nějaké osady nebo vsi není dosud nic známo. Proboštství mohla obývat i menší komunita milevských řeholníků - konvent. Proboštství zřejmě nabylo charakteru opevněného sídla - hradu, neboť podle pozdějších zpráv byla Toužim považována za dobře opevněné místo.

Proboštství bylo vybudováno snad již brzy po vzniku kláštera, nejpozději brzy po smrti Jiřího z Milevska (kolem r. 1206), avšak první známá písemná zmínka o Toužimi, přesněji o zdejší faře, pochází teprve ze 17. září 1354, z konfirmační knihy pražského arcibiskupství, kde se jako exekutor nově ustanoveného faráře v Příleších a Útvině uvádí kněz z Toužimi ("...plebanus in Tuzyn."), patrně jím byl probošt Pavel, který rezignoval v r. 1357.

Toužimskými probošty byli před r. 1357 již zmíněný Pavel a pak od r. 1357 Zdeněk, 1360 Persico (Peršik), 1366 Prokop, pak Zdeslav, 1371 Petr, pak Václav, 1374 Petr, pak František, 1376 Jiří, 1396 Martin, 1408 Mikuláš, 1409 Martin, 1413 Přibík, 1415 Chval a 1434 Bavor. Probošt patřil k předním hodnostářům kanonie, neboť byl správcem klášterního majetku. Milevská kanonie měla vzhledem ke značné odlehlosti svého toužimského panství zřejmě probošty dva - milevského a toužimského. Probošt jako zástupce opata vykonával světskou správu nad poddanými na svěřeném panství, a to prostřednictvím vesnických rychtářů, shromažďoval od poddaných feudální rentu (peněžní, naturální a pracovní - robotní dávky) a řídil hospodářství panství. Současně vykonával i funkci faráře, vedl tedy duchovní správu zdejší farnosti (farní obvod zřejmě zahrnoval Toužim, Kosmovou, Lhotu, Třebouň, Luhov, Radyni, Lachovice a Kojšovice), a mohl být i představeným zdejšího konventu, a snad měl i určitý dohled nad ostatními farami, v Příleších (s filiální farou v Útvině) a dnes již zaniklé Střídce u Žlutic, neboť i ty byly pod patronátem milevské kanonie, která je obsazovala svými kanovníky.

Dobře vedeným moderním hospodářstvím a také tvrdou prací svých poddaných se premonstráti domohli velkého bohatství, které pochopitelně lákalo šlechtu a tak v neklidných dobách vlády českého krále Václava IV. vtrhla v dubnu 1394 na toužimské panství vojska pánů z Oseka (Rýzmburka) a z Krasíkova (Švamberka). Tito příslušníci odbojné panské jednoty za podpory rytířů z okolí Toužimska (např. Roman z Miřetic - Mirotic či Jan Svinovec ze Svinova) přepadli proboštství a vydrancovali jej stejně jako okolní vsi a dvory. Tato událost měla být součástí plánu odbojné české šlechty na první zjetí krále Václava IV., které se uskutečnilo v květnu téhož roku.

Založení města Útviny

Rozvoj peněžního hospodaření na toužimském panství si záhy vyžádal vznik tržního místa, střediska směny zemědělských a řemeslnických výrobků. To však z pochopitelných důvodů nevzniklo přímo v Toužimi, v těsném sousedství proboštství, ale v nedaleké vsi Útvině, kde se významná cesta z Prahy přes Rakovník a Žlutice do Chebu rozdělovala na dvě větve - kynžvartskou a loketskou.

Útvinina se stala trhovou vsí, kde se postupně začali usazovat řemeslníci a kupci, kteří si nejpozději kolem poloviny 15. stol. u své feudální vrchnosti vymohli vysazení Útviny na městskou obec.

Obyvatelé Útviny získali od své feudální vrchnosti řadu městských privilegií. Jejich přesný výčet však neznáme, ale můžeme se domnívat, že mezi nimi bylo právo na konání trhu (týdenního a patrně i výročního), městskou samosprávu, městský znak a pečeť, svobodné provozování řemesel a obchodu včetně vaření piva, odkazování majetku a snad i stěhování. Městská samospráva (městská rada - konšelé v čele s purkmistrem) byla ještě podřízena městskému rychtáři, který v městě zastupoval zájmy feudální vrchnosti.

Zánik města Útviny a založení města Toužimi

Někdy na jaře r. 1469 zahájila královská vojska Jiřího z Poděbrad podporována jeho stoupenci rozsáhlou ofenzívu v severozápadních Čechách s cílem zlikvidovat zdejší členy zelenohorské jednoty a znovu ovládnout jimi obsazené hrady. V průběhu bojů došlo k výpadu plavenských vojsk z bečovského hradu na Toužimsko. Tímto vpádem nejvíce utrpělo město Útvinina, které bylo vydrancováno a vypáleno. Jiná verze o zániku Útviny hovoří o tom, že město vyhořelo během nepokojů mezi jeho českými a německými obyvateli.

Útvínští měšťané se rozhodli svou obec obnovit na jiném a bezpečnějším místě, přímo u Janova hradu v Toužimi. S prosbou se obrátili na svou vrchnost, Jana mladšího z Vřesovic a ten jim u krále Jiřího z Poděbrad vymohl latinsky psané privilegium vydané dne 8. července 1469. Originál této listiny se bohužel nedochoval, znám je pouze opis. Ve volném překladu v ní stálo asi toto:

"My Jiří z Boží milosti král český, dáváme tímto věděti, že Naší milosti došla prosba z ruky Našeho vždy věrného Jana z Vřesovic, abychom měšťanům města Útviny, kteří ve spolku s řečným Janem nám proti Naším rebelům a zrádcům napomáhali a od nich ohněm vypálení byli povolení udělili v odměnu za jejich věrnost, aby mohli město znovu vystavěti a tak jako hrad téhož Jana Toužim nazývati, kterýžto hrad Toužim, tak jako město Útvina, náleží klášteru milevskému a jež od nás v zástavě za určitý obnos peněz má, a město toto, až bude vystavěno, aby bylo ohrazeno příkopy a valy a jiným opevněním chráněno, práva, privilegia, svobody a výsady jimiž se těšila Útvina, aby byly ponechány a dodržovány. Tímto propůjčujeme řečeným obyvatelům města plnou moc, aby město znovu vystavěli na tom místě, jež se jim zdá lépe způsobilé, zdmi, příkopy, valy a jiným opevněním aby jej ohradili všech práv, privilegií neb darování, které trvají nebo byly ohněm stráveny, těch, kterým se těšilo město, aby požívali".

V období pozdního středověku (resp. pozdní gotiky) bylo na území Čech vysazeno několik měst, ale společně s Toužimi lze jen pár z nich zařadit do kategorie městských sídel založených (vybudovaných tzv. "na zeleném drnu"). Z právního hlediska vzniklo město Toužim přenesením práv již existující útvinské městské obce na jiné, nové sídlo.

Toužim za husitských válek

Z prohlubující se hospodářské, sociální, politické a náboženské krize českého státu na přelomu 14. a 15. stol. vzešlo masové lidové revoluční hnutí - husitství. To do dějin Toužimi zasáhlo poprvé 26. dubna 1420, když houfy tábořících husitů na sv. Jiří napadly a zcela zničily kanonii v Milevsku včetně knihovny a archivu. Řeholníci v čele s opatem Svatomírem se zachránili včasným útekem na hrad Orlík. Část konventu s opatem se posléze uchýlila na toužimské proboštství, které bylo pod ochranou mocných katolických šlechtických feudálů, pánů z Plavna.

Páni z Plavna byli německým šlechtickým rodem, který pocházel ze sousedního (Horního) Saska. Jejich českou větev založil plavenský purkrabí Jindřich IX., který se za vlády českého krále Václava II. oženil s dcerou Boreše mladšího z Oseka (Rýzmburka) a jako Jindřich I. se měl usadit na hradě Hasištejně u Chomutova. Jeho syn Jindřich II. rodový majetek rozšířil o panství Kraslice, Bečov, Andělskou Horu, Bochov a Štědrý Hrádek. Plavenští byli členy odbojné panské jednoty, která bojovala proti Václavu IV., a později zapřísáhlými nepřáteli husitů a krále Jiřího z Poděbrad.

Opat Svatomír v r. 1423 zemřel a na jeho místo byl zvolen útvinský farář Petr, který v r. 1427 musel část toužimského klášterního panství zastavit okolním šlechtickým feudálům, aby získal peníze k vydržování početného milevského konventu. V r. 1427 byl na místo zemřelého opata Petra zvolen toužimský probošt Chval. V té době se na scéně objevuje i husitský hejtman rytíř Jakoubek z Vřesovic, který v krátké době opanoval velkou část severních a severozápadních Čech.

Jakoubek z Vřesovic pocházel z moravského zemanského rodu. Poprvé se objevuje v bitvě u Ústí nad Labem v r. 1426. Tak jako většina kališnické šlechty i on začal dbát více o svůj vlastní prospěch než o naplňování ideálů husitství. Dosáhl vysokého postavení jak za husitů, tak za vlády krále Zikmunda Lucemburského. Nejpozději v r. 1429 obsadil i Toužimsko. Zdejší proboštství osadil vojenskou posádkou a premonstrátské řeholníky vypudil na jeden z jejich dvorů v blízké Třebouni (tento statek se později nazýval Na klášteře). V r. 1430 opat s konventem odchází do jihočeské Třeboně, pod ochranu pánů z Rožmberka. Část řeholníků s toužimským proboštem však zůstala v Třebouni.

Král Zikmund toužimské panství formálně zastavil Janu (Hanuši) Libštejnskému z Kolovrat. 27. listopadu 1437 toto a další jiná panství získal do zástavy Jakoubek z Vřesovic (na tři generace, za 5.000 kop pražských gr.). Toužim pak předal svému synovi Janovi, který proboštství přebudoval na pevný kamenný hrad, zvaný po něm Janův. Po jeho smrti v r. 1462 se toužimského panství ujal jeho syn Jan mladší, který byl stoupencem kalicha a věrným spojencem nového českého krále Jiřího z Poděbrad (vládl v l. 1458-71).